

Ս. ԲԱՐԵՈՒԴԱՐՅԱՆ

«ԷԶՄԻԱԾՆԻ ԱՎԵՏԱՐԱՆԻ» ԳՐԶՈՒԹՅԱՆ ՎԱՅՐԸ

Ինչպես հայտնի է հայկական ձեռագիր մատյանների մեջ «Էջմիածնի ավետարան» ընդհանրապես, կամ «փղոսկրե ավետարան» անունով հայտնի հուշարձանը իր հնությամբ, գրչությամբ, մանրանկարներով և մանավանդ փղոսկրե կաղմով՝ ուրույն և պատվալուր տեղ է գրավում մեր միջնադարյան ձեռագիր դանձերի շարքում:

Այդ կոթողի մասին հայ և օտարազգի բանասերները գրել են մի քանի ուսումնասիրություններ¹, սակայն ձեռագրի «կենսագրության» մի ամենակարևոր հարցը, նրա գրչության վայրի խնդիրը, մնացել է դեռևս չուծված և անորոշ:

Ձեռագիրն ունի ընդարձակ հիշատակարան, որի մեջ հիշատակված է գրչության վայրը՝ Նորավանք, ստացողը՝ «Ստեփանոս կրանաւոր և անարժան քահանայ հայկազնեա» և գրիչը՝ Յովհաննէս. գրչության թիվը՝ ՆԼԸ=989:

Մի երկրորդ հիշատակարան էլ հայտնում է, որ ավետարանը ՈկԲ=1213 թվականին, ոմն Գուրծին, վահրամի որդի, գնել է և նվիրել Մազարդա վանքին — ս. Ստեփանոսին. այնուհետև հայտնի է նաև, որ այդ վերջին կայանից ավետարանն էջմիածին է փոխադրել Մակար եպիսկոպոսը (հետո կաթողիկոս). ձեռագիրն այժմ պահվում է Պետական Մատենադարանում — № 2374 (229):

Առաջին հայացքից թվում է, թե այս կարևոր հուշարձանի «կենսագրությանը» վերաբերող բոլոր տեղեկությունները լրիվ են և անորոշ ոչինչ չկա. սակայն հիշատակարանում որպես գրչության վայր անորոշ ձևով Նորավանք հիշատակումը քստ ինքյան առիթ է տալիս անորոշության:

Բանն այն է, որ մեր մատենագրության մեջ հիշատակություններ կան չորս Նորավանքների մասին՝ շինված տարբեր վայրերում և տարբեր ժամանակներում, իսկ որ էլ ավելի դժվարացնում է խնդիրը՝ դա այն է, որ մինչև վերջին տասնամյակները այդ չորս Նորավանքներից միայն մեկի տեղն էր հայտնի: Ձեռագրի հիշատակարանի առաջին պարբերության մեջ գովաբանվում է վանքի հիմնադիրը, որը «թողեալ զհայրենական շքեղաշքութիւնն, քանոն կրանից միանձանց եղեալ, յերկրի զանմարմնոյն բերեալ արինակ՝ ցոցին եղև հաղորդ, թողլով յերկրի իւրայնոցս աշակերտելոց արինակ գնացից կենաց պողոտային, և սանդուխս ի վերինն Սիրովն, զանուանեալ Նորո վանս՝ հիմնարկեալ ի սմա վկայարան նոյնանուն իւր սրբոյ նախավկային Ստեփանոսի»:

Իսկ ստացողն իր մասին հաղորդում է. «Իսկ ես յետին և ամենանուսատ

¹ Տե՛ս Ս տ ր շ ի գ ո Վ ո կ ի, Էջմիածնի ավետարանը, էջ 16, 1892, Վիեննա, Թարգմ. Վ. Պիլեգրիկեան, նաև՝ «Հանդես Ամսօրեայ», 1891, էջ 206:

Ստեփանոս՝ մոլորական կրանաւոր և անարժան քահանայ նորին աշակերտ և եղբարորդի Հայկազնեա»¹։

Այս մանրամասնութիւնները պարզում են Ա. որ Նորավանքը հիմնադրել է ոմն Ստեփանոս, Բ. որ Նորավանքում շինված եկեղեցին կոչվել է Նախավկա Ստեփանոս, Գ. որ ձեռագրի ստացողը վանքի հիմնադրի եղբորորդին է՝ նույնպէս Ստեփանոս անունով և Դ. որ վանքի հիմնադրի համար գործածված «Թողեալ զհայրենական շքեղաշքութիւնն», իսկ ձեռագրի ստացողի համար՝ «Հայկազնեա» անականներն ապացուցում են ազգական երկու Ստեփանոսների իշխանական ծագումը։

* * *

Ձեռագրի հիշատակարանի այս հիմնական տեղեկութիւններն ի նկատի ունենալով, այժմ քննենք, թե մատենագրութեան մեջ հիշատակված շորս Նորավանքներից ո՞րը կարող է համընկնել այս փաստերի հետ։

Մեկ Նորավանքի մասին տվյալ կա Մովսէս Կաղանկատուացու պատմութեան մեջ։ Տոհակայ գավառի (Խաչենի) տեր Ատրնեբսհը դառնում է տեր նաև Գեղարքունիք գավառին, ապա դերվում է և քշվում Պարսկաստան 9-րդ դարի վերջերին, սրա կին Սպրամը՝

«Մեծածախ տենշմամբ շինէր զՆորավանս ի գաւառին Սողեից ամենապայծառ զարդուք»²։

Պարզ է, որ այս Նորավանքի ոչ հիմնադրողի անունը և ոչ էլ այլ մանրամասնութիւնները ոչ մի կերպ չեն համընկնում հիշատակարանի Նորավանքի հիմնադրողի անվան և մանրամասնութիւնների հետ, հետևաբար ձեռագրի դրչութեան վայրի խնդիրը պարզաբանելու համար այս Նորավանքը հաշվի առնվել չի կարող։

Այս վանքի տեղը այժմ անհայտ է։

Մեր խնդրի համար ավելի կարևոր են Սյունյաց պատմիչ Ստ. Օրբելյանի հաղորդածները։ Պատմիչն իր աշխատութեան մեջ հիշատակում է Սյունյաց աշխարհում գոյութիւն ունեցող երեք Նորավանքների մասին, երկուսը՝ Վայոց Ձորում և մեկը՝ Բղենո (Բղեան) գավառում։

Վայոց Ձորի առաջին Նորավանքը Ամաղու գյուղի մոտի հռչակավոր վանքն է, իսկ երկրորդը միայն մի անգամ է հիշատակվում, առաջինից անմիջապէս հետո «միւս Նորավանք» ձևով, առանց որևէ այլ մանրամասնութեան (զլ. ԿԲ), հետևաբար մեր խնդրի համար որևէ օժանդակութիւն ընձեռել չի կարող. մանավանդ, որ տեղն էլ անհայտ է։ Դրան հակառակ առաջին Նորավանքի, Ամաղու գյուղի մոտի, մասին պատմիչը շատ ընդարձակ և մանրամասն տեղեկութիւններ է հաղորդում իր աշխատութեան բազմաթիւ էջերում, որից բացի նրա հիմնարկմանը, նկարագրութեանն ու պատմութեանը նվիրում է երկու հատուկ գլուխներ (ԿԴ—ԿԵ). հուշարձանի և՛ տեղն է հայտնի և՛ բազմաթիւ շինութիւնների մեծ մասը տարբեր վիճակում կանգուն են մինչև այժմ էլ. այս բոլորը առիթ են տվել «էջմիածնի ավետարանը» ուսումնասիրողներից ոմանց հենց այս Նորվանքն էլ համարել ավետարանի դրչութեան վայրը։

¹ Պ ա ռ ե դ ի ն Ա. Կաթողիկոս, Յիշատակարանք ձեռագրաց, Ա. Անթիլիաս, 1951, էջ 155։

² Մ. Կ ա ղ ա ն Կ ա տ ու ա ջ ի, Պատմութիւն Աղուանից աշխարհի, Թիֆլիս, 1913, էջ 389։

Ըստ պատմիչի «Յառաջ քան բազում ժամանակօք, վաղ աւուրքք և հնա-
գոյն ամօք, ի նեղ և անձուկ ձորակին այնմ» գոյութիւն են ունեցել երկու եկե-
ղեցիներ *ս. Կարապետ և ս. Փոկաս անուններով*: Միայն Օրբելյանների տիրա-
պետութեան ժամանակ Նորավանքն սկսում է արագ կերպով ծաղկել ու հոգե-
վոր կենտրոն դառնալ, այսպէս՝ եպիսկոպոս Սարգիսը 1216—1223 թվական-
ներին շինում է եկեղեցի «Հրաշազան յօրինուածովք յանուն սրբոյ Նա-
խավկային»¹ (Ս. Ստեփանոսի), որից հետո կարճ ժամանակի ընթացքում կա-
ռուցվում են, Օրբելյան իշխանների օժանդակութեամբ, *ս. Կարապետ, ս. Գրի-
գոր, Աստվածածին եկեղեցիները նաև գավիթ ու այլ շէնքեր և վանքը դառնում է*
Այուծիքի եպիսկոպոսանիստ կենտրոն և Օրբելյան տոհմի դամբանատուն:

Համեմատելով այս տեղեկութիւնները «Էջմիածնի ավետարանի» հիշա-
տակարանի հետ, միայն մի կետ ենք գտնում, ուր նրանք համընկնում են, դա
Նախավկա Ստեփանոս անունով եկեղեցու հիշատակութեան փաստն է, սա-
կայն, ինչպէս տեսանք հիշատակարանի մէջ, նրա հիմնադիրն է Ստեփանոսը
և կառուցվել է անպայման մի քանի տասնյակ տարի առաջ քան կղզիք ավե-
տարանը 989 թ., որովհետև ստացող Ստեփանոսը պարզ հայտնում է, որ ինքը
փանքի հիմնադիր Ստեփանոսի աշակերտն ու եղբորորդին է, այսպիսով վանքի
կառուցումը 10-րդ դարի կեսերից ուշ լինել չէր կարող: Մինչդեռ Ամաղուի
Նորավանքի *ս. Ստեփանոս եկեղեցին կառուցել է Սարգիս եպիսկոպոսը,*
Օրբելյան Լիպարիտ իշխանի օժանդակութեամբ 1216—1223 թթ. մոտ 200 տարի
ավետարանը գրվելուց հետո, հետևաբար այս միակ նման կետը ևս կորցնում
է իր արժեքը «Էջմիածնի ավետարանի» գրչութիւնը Ամաղուի Նորավանքի
հետ կապելու համար: Այնպէս որ Սարգիսովսկու կարծիքը թե «Նորավանքն
Վայոց-Ձոր դաւառին մէջ է, և Նորավանքից *ս. Ստեփանոս եկեղեցին կը յիշուի*
նաև Մղուներու արշավանաց ժամանակ, երբ նրիկում այնտեղ թաղուեցաւ
հիշատակարանին համեմատ մեզ Աւետարանն ալ այս եկեղեցւոյ խորանին
համար էր»² կորցնում է իր արժեքը:

Ստ. Օրբելյանի հիշատակած երրորդ Նորավանքը պատմիչը տեղադրում է
Բղենո (Բղեան) գավառի մէջ. այս հուշարձանի հիմնադրմանն ու պատմու-
թեանը նվիրել է մի հատուկ գլուխ — «Վասն շինութեան Նորավանքից որ ի գա-
ւառին Բղենոյ» (գլ. Խէ). այդտեղ հաղորդվում է, որ Սիսական տոհմից (իշ-
խանադուն) Գեորգ քահանան իր Ստեփանոս որդուն մանկութիւնից տվել էր
կրթութեան. Ստեփանոսը մեծաճաշակ ձեռնադրվում է քահանա և կամենում է
շինել վանք ու եկեղեցի, որպէսզի նրա առաջնորդն էլ ինքը լինի: Փնտրում և
գտնում է Կատարոյ վանքի թիկունքում հարմար տեղ «յոյժ գեղեցիկ և վայե-
լուշ՝ ի մէջ երկու ձորոց ի վերայ հարթ ուստոյ միոյ» և Հրահատ իշխանի օժան-
դակութեամբ շինում է եկեղեցի, գավիթ և սրահ, 936 թ. մահանում և թաղվում
է իր ձեռակերտում 970 թ.: Ստեփանոսին հաջորդում են որպէս վանահայրեր՝
Հրահատը, ապա Քրիստափորը, որ Ստեփանոսի եղբորորդին էր: Հետագայում
այդտեղ շինվում են այլ շէնքեր ևս:

Մինչև վերջերս ոչ միայն այս Նորավանքի, այլև Բղեան գավառի տեղը
մնացել էր անհայտ: Խնդիրն այն է, որ Ստ. Օրբելյանի պատմութեան գավա-

¹ Ստ. Օրբելյան, անդ, 344:

² Սարգիսովսկի, Էջմիածնի ավետարանը, էջ 18: Հեղինակի այս սխալի աղ-
բուրը ձեռագրի առաջին ուսումնասիրող Ա. Ս. Ուվարովն է, տե՛ս նրա Эчмнадзинская
библиотека—Пятый арх. с'езд в Тифлисе, Москва 1879, стр. 352—353.

ռացանկերի մեջ այս դավառը տեղ չի գտել և մեկ անգամ միայն այս, նույնպես անհայտ, նորավանքի ասնշուքյամբ հիշատակված լինելով՝ հնար չի եղել դավառի տեղադրումը գտնել: Նույնիակ հմուտ տեղադրող Ալիշանի ուշադրությունից վրիպել են պատմիչի աշխատության մեջ գտնվող մանրամասնությունները, որոնց հիման վրա կարելի է ճիշտ տեղադրել Բղևան դավառը¹: Նախ ասենք, որ Ստ. Օրբելյանը քանիցս ասում է, որ Սյունյաց բոլոր դավառները չի հիշատակում, այսպես՝ «Բայց այլ ևս ունի գաւառս յոլով դորս ոչ յիշեցաք. է՝ որ փոխեալ են անուանք սոցա. է՝ որ յայլ և այլ գաւառս բաժանեալ են»²:

Պատմիչը նկարագրելով՝ Սմբատ Օրբելյանի նվաճումների հաջորդականությունը Սյունիքում, ասում է. «էառ և թափեաց զերկիրն Որոտան բովանդակ մինչև ի սահմանն Բորոտնայ և Բղենոյ, յորում և կայր ընդ աւեր աթոռն Միւսեաց Տաթև»³:

Պատմիչի այս հաղորդումից սլարդ երևում է, որ Բղենո դավառի տեղը Որոտանի ափին է, հատկապես աջ, ուր գտնվում է Տաթևի վանքը, որն այդ նկարագրությամբ գտնվում էր հենց Բղենո դավառի մեջ. և իրոք, Տաթևը հետադաշտում էլ մերթ Հարանդ և մերթ Մղուկ դավառների մեջ է հիշատակվում, դրան ապացույց կարող է լինել և այն, որ պատմիչը հիշատակում է Բղենո բերդ, և Բղևան գյուղ՝ Մղուկ դավառի մեջ⁴, ու Բողյան գյուղ՝ Հարանդ դավառի մեջ⁵:

Սակայն պատմիչի հաղորդած այս բոլոր տեղեկությունները Բղենո դավառի և Բղենո նորավանքի մասին հաստատվեցին Հուշարձանների պահպանության կոմիտեի 1934 թ. գիտարշավի ընթացքում:

Առաջնորդվելով զրոգ Ակսել Բակունցի հաղորդած տեղեկություններով, հորիսի շրջանի երիցաթումբ (այժմ Բարձրավան) գյուղի սահմաններում, Որոտանի աջ ափին գիտարշավը հայտնաբերեց մինչ այդ անհայտ մի հուշարձան, որի տեղադրությունը, կանգուն շենքերի նկարագրությունը և մանավանդ արձանագրությունների բովանդակությունը միանգամայն համապատասխանում են Ստ. Օրբելյանի նկարագրած Բղենո նորավանքի հետ:

Այս Հուշարձանը գտնվում է Տաթևից մոտ 15 կիլոմետր դեպի հյուսիս-արևելք, Բարձրավան և Շուռնուխ գյուղերի արանքում, լեռնային մի բազուկի նեղ ծայրին, շրջապատված կուսակաճ անտառներով: Հուշարձանի կանգուն խումբը բաղկացած է իրար կից չորս մասերից, կենտրոնում մի փոքրիկ եկեղեցի՝ 3,20×3,20 մետր ծավալով, որին հյուսիսից և հարավից կցված են նույն երկարության, բայց ավելի նեղ՝ մատուռաձև շենքեր, այս բոլորի առաջ արևմուտքից մի շատ գեղեցիկ գավիթ — սրահ, որի արևմտյան ճակատը ձևավորվում է երեք, մեծ խնամքով ու գեղեցիկ քանդակներով զարդարված կամարներով, որոնց մեջտեղինը բաց է և ավելի բարձր: Այս փոքրիկ հուշարձանը իր ճարտարապետական ձևերով և մանավանդ բազմաթիվ և բազմաձև քանդակներով արվեստի մի շքնաղ կոթող է⁶:

¹ «Սխական», էջ 278:

² Օրբելյան, անդ, 13:

³ Նույն տեղում, 411:

⁴ Նույն տեղում, 510:

⁵ Նույն տեղում, 517:

⁶ Հուշարձանի մասին առաջին անգամ գրել է Գ. Սարգսյանը, տե՛ս «Էջմիածին» № 3, 1932:

Այժմ պակասավոր շինարարական արձանագրությունը հետևյալն է.

Ի ԹՎ(ԻՆ) ՀԱ(ՅՈՅ) Ի: ՇԺԱ: (=1062) Ի ԹԱԳԱՒՈՐ-
ՈՒ(ԹԵԱՆ ՔԻ ՊՍ)/ԱԿԵԱԼ ԱՐՔԱՅԻՆ ԳՐԻԳՈՐՈ ԵՒ
ՀԱՅՐ(ԱՊԵՏՈՒԹԵԱՆ)/ ՏՆ ՅՈՎԱՆՆՈՒ ՍԻՆԵԱՅ ԵՊԻՍ-
ԿՈՊՈՍԻ Ե (Ի.....)/ ՄԲ ՈՒԽՏԻ ԱՌԱՋՆՈՐԴՈՒ-
ԹԲ ԵՒ ՋՏՆ(.....)/ ԱՇԽԱՏՈՒԹԲ ՀԻՄՆԱՐԿԵԱԼ
ԵԿԵՂԵ(ՅԻՍ.....)/ ՓՈԽՄԱՆ ՅԱՇԽԱՐՀԷՍ ԹԵՐԱ-
ԿԱՏԱՐ (ՄՆԱՅԵԱԼ ԷՐ, ԵՍ)/ ՀԱՅՐ ԳԻՈՐԳ ՀՐԱՄԱ-
ՆՈՎ ՔԻ ՊՍԱԿԵԱԼ Թ(ԱԳԱՒՈՐԻՆ ԿԱՏ)/ԱՐԵՅԻ ՇԻՆՈՒԹԲ.
ԵՒ ԱԻՐՀՆԵՅԻ ՅԱԻԳՆ(ԱԿԱՆՈՒԹԲ ՔԻ)/ՊՍԱԿԵԱԼ ԹԱ-
ԳԱՒՈՐԻՆ.

Մի քանի այլ արձանագրությունների մեջ էլ հանդիպում է Օրբելյանի՝ հիշատակած, երկրորդ շինարար Հովհաննեսի անունը:

Իսկ 1948 թ. Պետական թանգարանի կողմից նույն վայրն ուղարկված գիտարշավի ժամանակ հաջողվեց գտնել մի առավել ևս կարևոր արձանագրության հետևյալ բեկորը.

ՅՀ..... ՆՈՐԱՎԱՆԻՅ ՁԵՌՆ ՏՆ ՍՏ(ԵՓԱՆՈՍԻ)
:ՅՁԴ: (=935) ՄԻԱԿՐԱԽՆՔ

Այս վերջին արձանագրությունը որմնախոյակի մաս է, ներկա կանգուն շենքերի մասերից չէ, հետևաբար պատկանում է նրանց հյուսիսում միայն հիմնապատերը մնացող ավերակներին, որը հենց Բղենո Նորավանքի ս. Ստեփանոս եկեղեցին է, շինված ըստ Ստ. Օրբելյանի 936 թ. հայր Ստեփանոսի կողմից:

Պատմիչի նկարագրության համաձայն Բղենո Նորավանքում շինարարություն է կատարվել երկու հերթի. առաջին անգամ Ստեփանոսի ձեռքով հիմնադրվում է Նորավանքը և շինվում եկեղեցին, գավիթ և սրահ.

«Բայց յետ սակաւուց և շինեցաւ եկեղեցի յոյժ զեղեցիկ յօրինուածօր.... ի հայր Գէորգայ և ի Յովհանիսէ քահանայէ»¹:

Մեջ բերված արձանագրական նյութը լիովին համընկնում է պատմիչի նկարագրությանը և ճշտորեն որոշում երկրորդ հերթի շինության «յետ սակաւուց»-ի ժամանակը, այն է՝ 1062 թ.:

Այս հուշարձանների հայտնաբերումով որոշվում է թե՛ Բղեան գավառի և թե՛ Բղենո Նորավանքի ճիշտ տեղագրությունը, մյուս կողմից՝ ճշտորեն որոշվում «Էջմիածնի ավետարանի» գրչության վայրի խնդիրը:

Ինչպես տեսանք ձեռագրի հիշատակարանը հաղորդում է, որ այն գրվել է Նորավանքում, որը հիմնադրել էր Ստեփանոսը և որի եկեղեցին էլ կոչվում էր ս. Ստեփանոս. ըստ հիշատակարանի հիմնադիր Ստեփանոսը և նրա եղբորորդի Ստեփանոս քահանան իշխանազուններ են:

Ստ. Օրբելյանի հաղորդածները Բղենո գավառի Նորավանքի մասին և նրանց հաստատությունը Նորահայտ հուշարձանի տեղագրության, նկարագրության, ժամանակի և մանավանդ արձանագրությունների միջոցով, հաստատում

¹ Օրբելյան, անդ, 246:

են, որ բոլոր մեր նկարագրած Նորավանքերից միայն այս, Բղենո Նորավանքն է, որը ըստ ամենայնի համադաստասխանում է հիշատակարանի բովանդակությանը¹, հետևաբար «Էջմիածնի ավետարանը» գրված է Բղենո դավառի Նորավանքում, Տաթևին մոտիկ, այժմ Գորիսի շրջանի (հին Հաթանգ դավառ) Բարձրավան և Շառնուխ գյուղերի սահմանների մեջ գտնվող այս նորահայտ հուշարձանում²:

* * *

«Էջմիածնի ավետարանի» գրչության վայրի որոշումը ոչ միայն լրացնում է այդ ձեռագրական կոթողի «կենսագրությունը», այլև առավել արժեքավորում և՛ ձեռագրի և՛ թե մանավանդ, նրա գրչության վայրի կուլտուրական նշանակությունը:

Ինչպես վերևում պարզեցինք, Բղենո դավառի այս նորահայտ Նորավանքում երկու հերթ են շինարարություններ կատարվել. առաջինները 935—936 թվականներին և երկրորդ հերթին՝ 1062 թվականներին: Ձեռագիր ավետարանի գրչության ժամանակը՝ 989 թ. ընկնում է դրանց արանքում: Առաջին հերթին կառուցված շենքերից այժմ հիմնապատեր և շուրջը ցրված բեկորներ են միայն մնացել: Այս շենքերի ճարտարապետական ու գեղարվեստական լրիվ պատկերը կպարզվի միայն պեղումների միջոցով, թեև, ցրված բեկորներից դատելով, կարելի է նշել, որ դրանք բարձրարվեստ կառուցումներ են եղել:

Ձեռագրի գրչությունից 73 տարի հետո կառուցված և այժմ կիսականգուն հուշարձանները, բացի ճարտարապետական ինքնատիպ և բարձրարվեստ գործ լինելուց, իրենց դարդաքանդակների առատությունը և վարպետությունը արվեստի մեծարժեք նմուշներ են: Դրանցից առանձնապես հետաքրքիր և ձևագրի մանրանկարների հետ առավել առնչություն ունեցողները սրբաքանդակներն են, որոնց նկարագրությունը և լուսանկարները դնում ենք այստեղ, ձեռագրի մանրանկարչությունն ուսումնասիրողներին օժանդակած լինելու համար:

1. Հավանաբար Գ. Լուսավորիչ. հուշարձանի բակում, սրահի դիմաց, ընկած է մուգ՝ հուշարձանի երեսպատման քարի տեսակից, մի սալաքար, 113×67 սմ մեծությամբ, մեջտեղից շեղակի կոտրված-բաժանված երկու մասի. քարի հարթ մակերեսի վրա քանդակված է բարձրադիր, կանգնած վիճակում մի մարդ, ուղիղ դիրքով, երեսով դեպի դիտողը, ոտներն իրար մոտ, աջ ձեռքը բարձրացրած՝ բութ մատը քիչ բաց, ավիով դեպի դիտողը, ձախ ձեռքը կրծքին: Գլուխը լուսապսակի մեջ, երկար մազերով, դեմքին նույնպես մազեր և ոչ երկար

¹ Այս հուշարձանի անհայտությունն է եղել պատճառը, որ «Էջմիածնի ավետարանի» ուսումնասիրողները Օրբելյանի կողմից սրա մասին հաղորդածները սխալմամբ վերագրել են Ամադուի հայանի Նորավանքին և այն համարել ձեռագրի գրչության վայրը: Բազմահմուտ տեղագրող Ալիշանը դերժ է մնացել այդ սխալմունքից, թեև հուշարձանի տեղը չի գտել—«Արդ գանձանոթն այս կամ զընենլի Նորավանս (Բղենո—Ս. Բ.) ծանուցանէ յիշատակագիր հռչակեալ փղոսկրապատ Աւետարանին Էջմիածնի, զրելոյ յամի 989» («Միսական», էջ 203—204):

² Այն միակ անհամադաստասխանությունը, որ ավետարանի ստացող Ստեփանոսն իրեն վանքի հիմնադիր Ստեփանոսի եղբորորդի է անվանում, իսկ Օրբելյանի մոտ Ստեփանոսի եղբորորդի է հիշատակված Քրիստափորը հեշտություն կարելի է բացատրել: Դրանք երկու եղբայրներ են, Քրիստափորը դարձել է վանահայր և դրա համար էլ հիշվում է Օրբելյանի կողմից:

Նկ. 1. Հովանարար Գրիգոր լուսավորիչ:

մորուք: Ուտները բորիկ են և բոլոր մատները մշակված: Ներքնազգեստը երկար է և ծածկում է նաև ոտները, բաց թողնելով միայն թաթերը. ներքնազգեստը ուղղահայաց լայն ծալքերով է և ներքևում եզերվում է երիզով, վզի մոտ նա պիրկ է և առջևում ունի նեղ բացվածք, որը նույնպես երիզված է վզի շրթունքի հետ: Սրա վրա հագած ունի վերնազգեստ, որը հասնում է մինչև սրունքները, նույնպես ուղղահայաց, բայց ավելի նեղ ծալքերով, ներքևի մասում առաջի փեշերը

ավելի բարձր և նույնպես երիզված: Կրծքի վրա վերնազգեստը լայն բացված է, որի տակից երևում են ներքնազգեստի կրծքի մասը, վերնազգեստն ունի լայն օձիք, որը երիզված է անկյուններով: Վերնազգեստի թևերը լայն են և վերջանում են լայն երիզով, թողնելով հետ ծալվածի տպավորություն: Աջ ձեռքի բարձր դիրքի պատճառով վերնազգեստի այդ թևը ավելի կարճ է երևում: Վերնազգեստի վրայից հագած ունի կարճ, մինչև ծնկները ծածկող թիկնոց, որը ծածկում է աջ ուսը միայն և ճարձանդով է կրծքի վրա աջ թևի տակով: Թիկնոցի փեշերը առջևի մասից կտրվում են դեպի հետ, առաջացնելով հինդ լայն, շեղակի ծալքեր: Աջ ուսից իջնում է մի ժապավեն, որն անցնելով թիկնոցի տակով, փեշից դուրս է գալիս:

Նկատի ունենալով այն, որ նա գտնվում է բակում, սրահի կամարի դիմացը և այն, որ ուրիշ ոչ մի տեղ նա տեղադրվել չի կարող, բացի սրահի արտաքին ճակատից՝ ենթադրում ենք, որ տեղավորված է եղել սրահի կենտրոնական և հարավային կամարների աղեղների շարանքում:

2. Հրեշտակ. Սրահում կատարված մասնակի մաքրման ընթացքում երևան եկավ մի հրեշտակի բարձրաքանդակի կես մասը, սպիտակավուն քարի վրա՝ 69 սմ լայնությամբ: Այդ սալաքարի վրա նախ քանդակված է բարձրադիր խորան, լայն կամարով, որի կենտրոնում, վերևից քիչ ավելի ցածրադիր եռանկյունի, կամարը երկու ծալքերով հենվում է երկուական կիսասյուների վրա, որոնք ավարտվում են երկատիճան խոյակներով: Կամարի ծալքերը հատվում անցնում են այդ խոյակների վրայով: Այս խորանն իր ամբողջությամբ նմանեցրած է մեր մանրանկարչական նման գործերին:

Խորանի մեջ քանդակված է հրեշտակ, որի իրանից վեր եղած մասն է մնացել: Գլխաբաց է, լուռապսակով շրջապատված մազերը ճակատի վրա կտրված են, զեղեցկորեն ստնրված ճակատի վրա՝ կազմելով փունջ: Նույնի մասում խոպուպներն իջնում են մինչև ուսերը: Նայում է դիտողին, սակայն, ընդհանրապես, շեղված է դեպի ձախ, որի պատճառով էլ ձախ շականջի վրա մազերը կարճ են ձևավորված: Աջ ձեռքը բարձրացրած է և ձախ ուսի մոտ ցույց է տալիս ձախ կողմը: Բաց են այդ ձեռքի ցուցամատն ու միջին մատը: Թևերը մշակված են զեղեցիկ, մանր փետուրներով. վերնազգեստը հաստ գործվածքի տպավորություն է թողնում, նեղ ու հաստ երկշերտ օձիքով եղերված, նույնպես է եղերված նաև թևի ծալքը. կրծքի վրա լայն բացված վերնազգեստի տակից երևում է ներքնազգեստը՝ վերևում նկարագրված վերնազգեստի ոճով:

Եթե այս բարձրաքանդակը տեղից ընկնելուց հետո է միայն սրահի մեջ տարվել (ուր բոլորովին ծածկված էր), ապա պիտի կարծել, որ նա սրահի արտաքին երեսին պետք է նախօրոք տեղավորված լիներ և անհավանական չէ, որ դույզ կաղմեր № 1 բարձրաքանդակի հետ և արդեն իր դիրքով էլ, դեպի ձախ պարզած ձեռքով, ասացուցում է, որ այդ կողմից պիտի ունենար մի այլ ֆիգուր: Միակ արդելքը այս ֆիգուրներին մի խումբ համարելով՝ քարերի դույնի տարրերությունն է, (№ 1-ը գորշ դույնի է, իսկ № 2-ը սպիտակավուն): Եթե այս երկու քանդակները մի խմբի չեն պատկանում, այն դեպքում երկու տարրեր խմբերի մասեր են, որոնցից առաջին մեկական հատ են հայտնաբերված:

3. Աստվածածին և հրեշտակ. Մատուռի հարավային պատին, դրսից, (հարավային դահլիճի մեջ) նրա արևմտյան վերին անկյունում, քիվի տակ, աղուցված է մի քառակուսի սիպտակավուն քար, 82×82 սմ մեծությամբ: Այդ սալաքարը պատի մակերեսից դուրս ընկած է աղուցված, որով ավելի ցայտուն է

Նկ. 2. Հրեզամակ:

Նկ. 3. Ավետումն:

երևում: Աջ կողմում կիսակամար խորանի մեջ կանգնած է Աստվածածինը, երեսով դեպի դիտողը, աջ ձեռքը կրծքին, ձախը վեր բարձրացրած, ափը դիտողին: Գլուխը լուսապսակի մեջ: Գլխին զգած ունի ղլխաշոր, որն իջնելով ներքև փաթաթվում է կրծքի վրա յոթ ծալքերով: Գլխաշորի տակից երևում են մազերի խոպոպիկները ճակատի վրա և, երկու փունջ էլ կողքերից իջնում են մինչև ուսերը: Հագին ունի երկար զգեստ՝ ուղղահայաց ծալքերով. զգեստը

ծնկներից վար մի հորիզոնական երիզով բաժանվում է երկու մասի, ներքևի մասի ծալքերը զարդարված են երկզիծ եռանկյունիներով:

Զգեստի փեշերի տակից երևում են ոտների մերկ մատները, շատ լավ մշակված եղունգներով:

Աստվածամոր ձախից՝ քառակուսի խորանի մեջ՝ կանգնած է մի հրեշտակ, թևքված դեպի Աստվածածինը, սակայն դեմքը ուղիղ դիտողին: Ձախ ձեռքով, որի ձկույթն ու մատանու մատը ծալված են, ցույց է տալիս Աստվածածնին, պարզած աչք ձեռքի մատները հանգչում են խորանները բաժանող կիսասյունի վրա: Աջ ձեռքով բարձրացրել է դավադան, վերին ծայրում խաչ, բռնել է դավադանի կենտրոնից. մազերի խոսրոպիկներն իջնում են մինչև ուսերը, ծածկելով ականջները: Հազին ունի շեղ ծալքերով զգեստ, որի ձախ փեշն սնուցնում է աչքի վրա, բայց ճարմանդ կամ կոճակ չկա: Ոտներին ունի երկարավիղ կոշիկներ, վերին շրթունքները սրունքների վրա ծալված: Կոշիկները սրածայր են: Փետրավոր թևերը ականջների մոտից հասնում են մինչև կրունկները. թևերի վերին մասում փետուրները մաճր են, իսկ ներքևում երկար և միակտուր: Երկու ֆիգուրներն էլ անհամաչափ կառուցվածք ունեն, ոտների մասերը իրանի համեմատությամբ կարճ են: Մարմնի մասերի ու հագուստների մանրամասնությունների ռեալիստական մշակման տեսակետից այս բարձրաքանդակը իր տեսակների մեջ լավագույններից է: Բարձրաքանդակը իր սկզբնական տեղումն է և լավ պահպանված. Աստվածածնի քթի մասն ունի թևթև ջարդվածքներ: Բարձրաքանդակի շրջանակի վերին և աջ կողմի շրթունքին կա լավ պահպանված հետևյալ արձանագրությունը.

ՈՒՐԱԽ ԼԵՐ ՈՒ ԲԵՐԿՐԵԱԼ ՏՐ ԸՆԴ ՔԵԶ

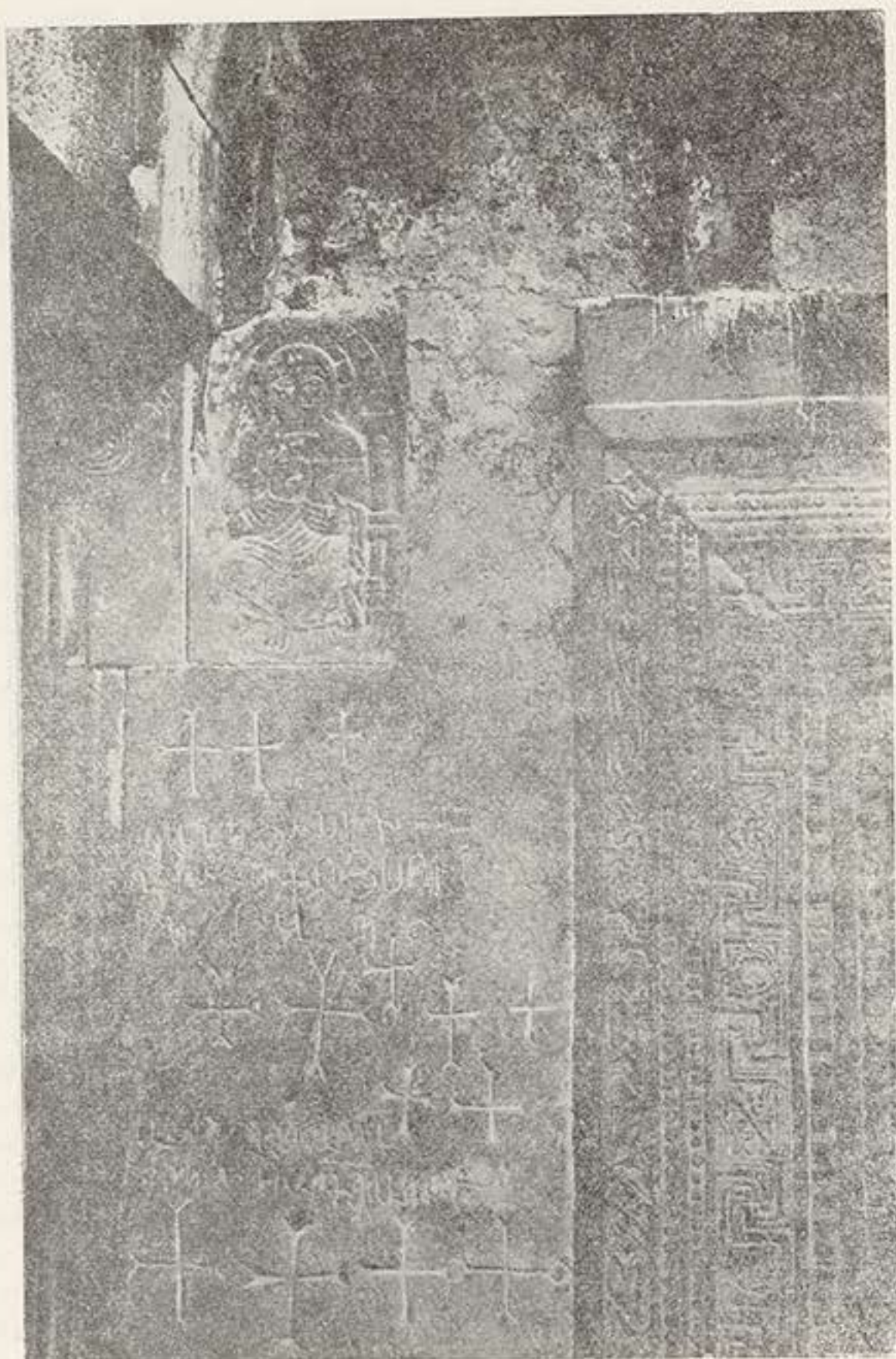
ԱՀԱՅԱԻԱՍԻԿ ԿԱՄ ԱՂԱԽԻՆ ՏՆ.

4. Աստված և երկու հրեշտակ. Մատուռի հյուսիսային պատին, դրսից (հյուսիսային դահլիճի մեջ), նրա արևմտյան վերին անկյունում, քիվի տակ, ազուցված է մի բարձրաքանդակ 103×59 սմ մեծության: Սա բաղկացած է երկու սպիտակալուծ սալ քարերից, իրար հետ լավ միացրած, ներքևինն ավելի փոքր է, 44 սմ բարձրությամբ: Բարձրաքանդակի սալքաբը պատի մակերեսից դուրս է ազուցված: Կենտրոնում քանդակված է աստված, երկու կողքերին միմի հրեշտակ, բոլորն էլ կանգնած վիճակում և նայում են դիտողին: Հրեշտակները կանգնած են պատվանդանի վրա և բարձր են, բայց ընդհանրապես ավելի փոքր են, քան կենտրոնական ֆիգուրը: Աստված ունի լուսապսակ, որի վրա երեքթևյան խաչ. գլուխը բաց է, ալիքաձև մազերն իջնում են ճակատին, իսկ ետևից թափվում թիկունքի վրա: Աջ ձեռքը ծալքավոր վերնազգեստի տակից բարձրացել և հանգչում է կրծքին, ավեր դիտողին, բութը ծալած՝ մյուսները բաց. ձախ ձեռքը վերնազգեստի տակ է և շնչկատ: Հագած ունի երկար ծալքավոր զգեստ, որի փեշերը հասնում են սրունքներից ցածր և զարդարված են զուգահեռ և հատվող գծերով: Առջևում փեշերի միացման տեղում կա երկար ալիքավոր ժապավեն, որը հասնում է մինչև փեշերի ներքին կզրը: Փեշերի տակից երևում են ոտները: Ոտներին ունի հողաթափեր, երեսները բոլորովին բաց, բութ մատի և ձկույթի արանքից վեր են բարձրանում լարկապիշներ, որոնք կրունկից եկող մի այլ լարկապով ձգվում են, բայց անցնելով դրանից ծածկվում են փեշերի տակ:

Նկ. 4. Աստված և երկու հրեշտակ:

Կենտրոնական ֆիգուրի աջից կանգնած հրեշտակը բաց գլխով է, խոստովաները հասնում են մինչև ուսերը, ձախ ձեռքը բարձրացրել է գլխից վեր, ափով դեպի դիտողը, մատները՝ բաց: Աջով բռնած ունի դավադան, որը հասնում է կրծքից մինչև զգեստի քղանցքը. դավադանի վերին ծայրը սուր է. հազած ունի երկար, ծալքավոր զգեստ, որի տակից երևում են բոբիկ ոտները: Աջ թևը երեք լայն ու շուռչ հակված փետուրներով վեր է բարձրացել, ձախը՝ մի մեծ փետրի ձևով՝ կոնատակից ուղղվում է դեպի կենտրոնական ֆիգուրը: Աստծու ձախ

Նկ. 5. Հիսուս և հուշարձանի մուտքի շրջանակը, մեանդրի զարդով:

Կողմում քանդակված հրեշտակը նույն դիրքով է և հազուադասով, իր տեղի համեմատ աջ ձեռքը վեր և ձախում դալազան: Բոլոր երեք ֆիգուրներն էլ անմազ և անմորուք դեմքով են:

Շրջանակը ներքևում զարդարված է երկրաչափական երկթեղ զարդերով՝ շրջանակներ և դրանց մեջ խաչավորումներ: Շրջանակը իր վերին և կողերի

Նկ. 6. Հիսուս:

շրթունքներին ունի արձանագրություն, վերին սալքարի սահմաններում և վերից վար տառերի դասավորությամբ. ձախ կողմը և վերինը բնթևունի¹:

ԱԾ:Բ:ՀՐՇՏԵԿ
ԵՐԵԻԵՅԱԻ ՆՄԱ...

¹ Տեղի նեղության պատճառով անհնար է դիմացից նկարել. նկարված է կողքից՝ արի պատճառով էլ Փիղուրները շեղակի են:

5. Հիսուս. Մատուռի արևմտյան պատին, դրսից, գլխավոր մուտքի հյուսիսային վերին կողքին, նրա շրջանակին հավասար բարձրության ապուցված է պատի երեսպատման քարերին հավասար մի սպիտակավուն փոքր սալքար 62×39 սմ մեծության: Քարի ամբողջ մեծությամբ քանդակված է բարձրագիր խորան, կողքերի սյուները ներքևում զույգ են և կեսի մոտ պսակվում են խոյակներով: այդ ներքևի սյուները տափակ են, կեսից վեր սյուները դառնում են մեկական և սրակվում դարձյալ խոյակով, որոնց վրա հանդուս են կամարի կրունկները: Կամարի աղեղը զարդարված է կլոր, կոճակաձև զարդերով: Աղեղից դուրս մնացած սալքարի վերին անկյունների մեջ եռատերև արմավենիկներ: Սյուներն իրենց ներքևի մասում երկճյուղ են և ներքին ծայրով դառնում են աջ ու ձախ, այդ ճյուղավորման տեղում գոտեորվելով ժապավենով: Աջ կողքի սյուների կենտրոնում եղած խոյակի վրա քանդակված է վառվող մոմ, որը վերին ծայրով հասնում է մինչև երկրորդ խոյակի տակը: Խորանի մեջ նստած է Հիսուսը գլխաբաց, լուսապսակով շրջապատված, որի մեջ եռաթև խաչի քանդակ: Մազերը երկար են և թափված են ուսերի վրա, ունի երկար և նրբորեն մշակված մորուս: Հագին ունի ծալքավոր զգեստ. աջ բազուկի վրայով անցնում է երկթև ժապավեն, ցածրում ոլորվելով իրար: Զախ ձեռքում բռնել է ավետարան, սյունի վրա, քանդակված մոմի հանդեպ. աջը բարձրացրել է կրծքին, ամփով դուրս. մատանու մատը միացրած բութին, մյուսները բաց. օրհնելու դիրքով: Ոտներին հագած ունի հողաթափներ, երեսները բաց, առանց կապերի: Սալքարի ձախ մասի շրթունքները չարդված են և շրջանակի կիսասյուները եղծված: Վերևի և աջ կողքի երեսպատման քարերի թափված լինելու հետևանքով, այս սալքարը շարժված է տեղից և ընկնելու ենթակա է:

Այս բարձրաքանդակի աջ կողմի երեսպատման քարն ընկած է, հավանաբար դրա վրա ևս քանդակ պիտի լիներ և այդ դեպքում բարձրաքանդակների այս խումբը կլիներ «խնդրվածքի» կամ «բարեխոսի» ձևակերպում:

6. Աստվածածին և Հիսուս. Մատուռի ներսում, նրա հյուսիսային պատի արևմտյան մասում, դեպի հյուսիսային կողմնակի դահլիճը տանող մուտքի կամարի կրունկը բռնող երկար ու բարձրագիր քարի վրա հաստատված է մի սպիտակավուն սալքար 57×46 սմ մեծության, պատի մակերեսից դուրս: Այդ սալքարի վրա քանդակված են երկու ֆիգուր, աջում Մարիամ և ձախում՝ Հիսուս (դիտողի կողմից), երկուսն էլ կանգնած վիճակում. Աստվածածնի գլուխը շրջապատված է լուսապսակով, երկար մազերը թափվում են ուսերին, ձախ ձեռքը հանդուս է կրծքին, աջը բարձրացել է մինչև ուսը, ամփով դիտողին: Հագած ունի երկար, ծալքավոր զգեստ, որը ծածկում է նաև ոտները, այդ զգեստի վրա ձգված է թիկնոց, որի տակից բարձրանում են թևերը: Աստվածածնի ձախ կողմում Հիսուսն է կանգնած, թեքված դեպի Մարիամը, ձախ ձեռքով բռնել է ավետարանը, աջով ցույց է տալիս Աստվածածնին (ցուցամատն ու մատանու մատը պարզած, մյուսները խուփ), գլխին ունի լուսապսակ, որի մեջ եռաթև խաչի քանդակ, գլխաբաց է, մազերը ձախ կողմից թափվում են ուսերին, մորուսն ու բեխերը երկար և լավ մշակված. հագին ծալքավոր երկար զգեստներ:

Բարձրաքանդակն իր նախնական տեղումն է և անփնառ:

7. Յուդաբեռ կանայք. Այս քանդակը հայտնաբերվել է հուշարձանի շուրջը մասնակի պեղումներ կատարելու ժամանակ. մենք տեղում չենք տեսել, հետևաբար չենք նկարագրում. (լուսանկարն ստացել ենք Հարությունյան Ս. Մնացականյանից):

Նկ. 7. Յուդարեր կանայք:

Համեմատելով այս պատկերաքանդակները «Էջմիածնի ավետարանի» մանրանկարչական սրբապատկերների հետ, առաջին իսկ հայացքից նկատվում է շատ սերտ կապ և նմանություն:

Այդ կապն ու նմանությունը ոչ միայն նրանց ընդհանուր, կրոնական բովանդակության մեջ է, այլև սյուժեների դասավորության, քանդակների և մանրանկարների ֆոնների ճարտարապետական և օրնամենտալ ձևավորման, ֆիգուրների մանրամասների անհամաչափության, դիմադծերի սառնության և

գրեթե ամբարժության մեջ: Նրկու ղեպքում էլ Ֆիզուրների մարմնամասերը— մատներ, եղունգներ, մազեր—նույնպես և զգեստների մանրամասները մշակված են բծախնդիր մանրամասնությամբ, իսկ ձեռագրի մանրանկարների ֆոնի սլայտածե կամարներով խորանները, միևնույն կոմպոզիցիայի զույգ Ֆիզուրները զույգ խորանների մեջ դնելու, հարդարանքի մեջ մեանդրի զանազան ալլաձևությունների օգտագործումը՝ սերտորեն առնչվում են և՛ բարձրաքանդակներիձ, և՛ հուշարձանի մուտքերի կամարներին, և նրանց շրջանակները զարդարող մեանդրի վերին աստիճանի վարպետներն քանդակված և ալլաձև օրինակներին:

Այլ տեղերում բարձրաքանդակ սրբապատկերները մեր հուշարձանների մուտքերի ճակատներին են տեղավորված լինում սովորաբար, այստեղ հուշարձանի պատերին են ռելիեֆ կերպով ազդեցված, դրսից և ներսից, իրարից հեռու ու անջատ և թողնում են պատերից կախված նկարների տպավորություն:

Ընդհանուր առմամբ հուշարձանի պատկերաքանդակները գրաֆիկ ու դրքային են և մանրանկարից օրինակված լինելու տպավորություն են թողնում:

Այս բոլորն ապացուցում են, որ այս նորահայտ նորավանքում 10—11-րդ դարերում ծաղկել է զրչագրական, մանրանկարչական և պատկերաքանդակների բարձր արվեստ, սերտորեն կապված իրար հետ և արժանի լուրջ ուշադրության:

